

MİLLÎ BELÂGAT DEVRİ DÂİRESİNDE SA'İD PAŞA İLE REŞİD'İN ARÛZ İMLÂSINA DÂİR DİKKATLERİ¹

Kabul Tarihi: 27.01.2016

Yayın Tarihi: 13.04.2016

Abdülkadir DAĞLAR*

Öz

Ondokuzuncu asırda Tanzimât'ın ilânı ile birlikte açılan batılı tarzdaki tıbbiye, askeriye, mülkiye gibi mekteplerde klâsik edebiyat bilgi ve teorilerini öğretmek amacıyla Arapça belâgat kitaplarının tertibi üzerine kimisi yine örnekleri Arapça kimisi de örnekleri de Türkçe olan Türkçe belâgat kitapları hazırlanmış, yirminci asrın başlarına kadar yaklaşık elli yıllık bir süreçte bu dâirede çeşitli hacimlerde pek çok eser verilmiştir. Yine bu dönemde vezin meselesi üzerine yazılan Türkçe kitapları "Türk Arûzu" kavramını ilim âleminde kullanıma açmıştır. Klâsik edebiyat bilgisi kitaplarının Türkçe yazıldığı bu dönemi "millî belâgat devri" olarak adlandırmak mümkündür. Arûzun Arap ve Fars nazımındaki seyri sonrasında (ve beraberinde) Türkçe nazımda kullanılmaya başlaması ile Türkçe'nin imlâsında Arap harflerinin kullanılmaya başlaması eş zamanlılık arz etmektedir. Bu durum şâirleri vezin ve imlâyâ dâir muhtemel problemleri birlikte bertaraf etmeye yönelmiş, bu da "arûz imlâsı" şeklinde isimlendirilebilecek nazımda imlâ tasarrufunu ortaya çıkarmıştır. Bu çalışma çerçevesinde, millî belâgat devrinde eserleriyle belâgat, vezin ve imlâ meseleleri ile ilgili fikirlerini ortaya koyan edebiyatçıların arûz imlâsı üzerine dikkatleri, özellikle de Diyarbakırlı Sa'îd Paşa'nın "Mîzânü'l-Edeb" ve Reşîd'in "Nazariyyât-ı Edebiyye" adlı belâgat eserlerindeki dikkatleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, Arûz, İmlâ, Sa'îd Paşa, Reşîd.

SA'İD PASHA AND REŞİD'S CONSIDERATIONS IN PROSODY SPELLINGS IN NATIONAL ELOQUENCE PERIOD

Abstract

Medical schools, army schools and civil service schools were opened in western manners in Political Reform Period in Ottoman States in the nineteenth century in order to teach classical literature and it's theories with the Turkish books that were prepared. Eloquence and distribution of these books which had Turkish or Arabic examples were prepared and until twentieth century, approximately for fifty years, various volumes of pieces within this context were made in this period. The Turkish books about rhythm that were written again in this period brought "Turkish Prosody" term for the usage of science world. It is possible to name this period "National Eloquence Period" where classical literature information books were written in Turkish. The usage of Turkish in verses following (and afterwards) Arabic and Persian course in verses by means of prosody and the usage of Arabic letters in Turkish spelling is concurrent. This condition led the poets to parry problems of rhythm and spelling, and this led to the discovery of a verse spelling method which can be named as "Prosody Spelling". Within the frame of this study, people in literature who put their thoughts on works in National Eloquence Period, Eloquence, Prosody and Spelling will be studied and especially Sa'îd Pasha's "Mîzânü'l-Edeb" from Diyarbakır and Reşîd's "Nazariyyât-ı Edebiyye" pieces will be taken to consideration.

Key Words: Eloquence, Prosody, Spelling, Sa'îd Paşa, Reşîd.

Giriş

Arapça belâgat kitapları yüzlerce yıl medreselerde doğrudan ya da onların yine Arapça şerh, hâşiye, telhîs, ta'likat gibi açıklamaları ile okutulmuştur. 16. asırda Altıparmak Mehmed Efendi'nin

¹ Bu yazı, Said Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu (26-27 Mart 2015 Diyarbakır)'unda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

*Öğr. Gör. Dr. Abdülkadir Dağlar, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. abdaglar@gmail.com

Millî Belâgat Devri Dâiresinde
Sa'îd Paşa İle Reşîd'in Arûz İmlâsına Dâir Dikkatleri

“Şerh-i Telhîs-i Miftâh”ı ile 17. asırda Ankaravî Rusûhî İsmâîl Efendi'nin “Miftâhu'l-Belâga ve Mısbâhu'l-Fesâha”sı Arap belâgatı zemîni üzerine hazırlanmış önemli Türkçe eserlerdendir. (Kılıç, 2007: 7-8) Yine bu çerçevede arûz ve kâfiye gibi edebiyat bilgisini ilgilendiren meseleler de Arapça eserlerden okutulmuştur.

Ondokuzuncu asırda Tanzîmât'ın ilânı ile birlikte açılan batılı tarzdaki tıbbiye, askeriye, mülkiye gibi mekteplerde klâsik edebiyat bilgi ve teorilerini öğretmek amacıyla Arapça belâgat kitaplarının tertîbi üzerine kimisi yine örnekleri Arapça kimisi ise örnekleri de Türkçe olan Türkçe belâgat kitapları hazırlanmış, yirminci asrın başlarına kadar yaklaşık elli yıllık bir süreçte bu dâirede çeşitli hacimlerde pek çok eser verilmiştir. Yine bu dönemde vezin meselesi üzerine yazılan Türkçe kitaplar “Türk arûzu”² kavramını ilim âleminde kullanıma açmıştır. Klâsik edebiyat bilgisi kitaplarının Türkçe yazıldığı bu dönemi “millî belâgat devri” olarak adlandırmak mümkündür.³

Çalışmanın temel terminolojik kavramı olan “arûz imlâsı” için şu tanımı burada zikretmek yerinde olacaktır:

“Türkçe kelimelerin, bilhassa vokalleri bakımından, aruza yani aruz tef'ile ve kalıplarına, buradaki kapalılık açıklık esâsına uyularak yazılmasıdır.” (Kılıç, 2008: 472)

Bu çalışmada Türk arûzu ve arûz imlâsı üzerine bir girişin ardından millî belâgat devrinde, “Mizânü'l-Edeb”in müellifi Diyârbekirli Sa'îd Paşa ile “Nazariyyât-ı Edebiyye”nin müellifi Reşîd'in arûz imlâsına dâir dikkatleri ele alınacaktır.

Halîl bin Ahmed (ö. 175/791) kendi dönemine kadar Arap şiirinde zâten pratik anlamda kullanılan arûzu “Kitâbu'l-Arûz” isimli eserinde bir sisteme koymuştur. Şemseddîn Muhammed b. Kays da Arap şiirinden alınıp onçüncü asra kadar kullanılan arûzu 630/1233 yılında tamamladığı “el-Mu'cem fîMe'âyiri Eş'âri'l-'Acem” isimli eserinde Farsça'nın ses kelime ve cümle yapısı çerçevesinde yeniden ele almış ve bazı farklılıklar ve düzenlemelerle ortaya “Fars arûzu”nu çıkarmıştır. (Köprülü, 1999: 332-334; Çetin, 1991: 431-432)

Arûzu -önem arz etmeyen bazı farklılıklarla- büyük oranda Fars şiirindeki şekliyle kabul eden Türk şiiri 1069 yılında tamamlanan Kutadgu Bilig'den itibaren yaklaşık on asır kullanmıştır. Ancak Türk edebiyâtı âlimleri arûzun aktif olarak kullanıldığı devirlerde bile onun hem telaffuz hem de imlâ olarak Türk şiirinde kullanıldığı şekilleriyle nazariyesini yazmamış, bu da Türk arûzunun Çağatay, Âzerî ve Osmanlı sahalarında yer yer farklılıklar göstererek sistemsiz bir şekilde kullanılmasına yol açmıştır.

Çağatay sahasında onbeşinci asırda Alî Şîr Nevâyî'nin “Mizânü'l-Evzân”ı ile onaltıncı asırda Bâbü'r'ün *Arûz Risâlesi*, Osmanlı sahasında onaltıncı asırda Sürûrî'nin “Bahru'l-Ma'ârif”i ile ondokuzuncu asırda Alî Cemâleddîn'in “Arûz-ı Türki”si Türk arûzu adına ortaya yeni nazariyeler koyamamış, sistem kuramamışlardır. Bu eserler, Türkçe'nin ses, kelime ve cümle yapısını ciddî ve derinlemesine ele alarak arûza tatbîk etmedikleri için Fars arûzunun âdetâ birer taklîdi ve aktarıcısı olma vasfından kurtulamamışlardır. (Köprülü, 1999: 346-350) Hâlbuki kısa ünlüler üzerine kurulu olan Türkçe'nin fonetik husûsiyetleri, arûza uygunluk açısından, hem Arap hem de Fars dilinden ciddî anlamda farklılık göstermektedir. Buna rağmen, bilhassa ilk dönemlerde, zaman zaman telaffuzda veya imlâda bazı özel tasarruflara gidilmiş, ama bu tasarruflar aslâ arûzun tüm kullanıcılarını bağlayan bir sisteme kavuşmamıştır.

Türkçe'nin Arap harfleriyle imlâsı denemeleri ile arûzun Arap ve Fars şiirindeki seyri sonrasında (ve berâberinde) Türk şiirinde kullanılmaya başlaması -yani arûzun Türk şiirine

² Örnek olarak şu eser verilebilir: 'Alî Cemâleddîn, 1291.

³ Adlandırma teklifi bize âittir. Bu dönemde yapılan belâgat çalışmaları üzerine detaylı bilgi için bkz. Yetiş, 2006.

adaptasyonu- aynı süreçte eşzamanlılık göstermiş, bilhassa Anadolu’da onbeşinci yüzyıla kadar ciddi imlâ arayışları ve denemeleri ile temâyüz etmiştir. Bu durum şâirleri vezin ve imlâyâ dâir muhtemel problemleri birlikte bertaraf etmeye yöneltmiş, bu da arûz imlâsı diye isimlendirilen, şiirde imlâ tasarrufunu ortaya çıkarmıştır. Bu ilk dönemde kimi bilinçli şâirler manzûm metinlerde arûzun belirlediği ölçüde özel imlâlar denemişler, sonraki dönemde kimi şâirler de bilinçli bir şekilde arûz imlâsı tasarrufunda bulunmuşlardır. Aslında arûz imlâsını -aşağıda da izah edileceği üzere- arûzdan kaynaklanan imlâ sapması ya da imlâ çeşitlenmesi olarak kabul etmek mümkündür.

İslâm edebiyatları dâiresinde Türk şiirinde arûzdan kaynaklanan telaffuz sapmaları (teşdîd, tahfîf, ünlü ulaması yoluyla ünlü düşmesi, ünlü eklenmesi...) görülmüş, bu sapmalar zamanla yeni tasarruflara, telaffuz ve hattâ imlâ değişmelerine yol açmıştır.⁴ Arûzu tam olarak uygulayabilme endişesinden kaynaklanan bu telaffuz ve imlâ sapmaları, Türk şiirinden önce bilhassa Fars şiirinin imlâsında da ortaya çıkmıştır -ki Farsça kelimelerin yanında Arapça kelimeler ve hattâ özel isimler de bundan etkilenebilmiştir-, “*günâh > güneş, dünyâ > dünya, ıstabl > sıtabl, istignâ > sitignâ, Eflâtûn > Felâtûn*” örneklerinde görüldüğü gibi. Arûzdan kaynaklanan bu gibi telaffuz -ve sonrasında imlâ- sapmalarının Türk şiirine Fars şiirinden geçtiğini, bazı Arapça ve Farsça kelimelerde görüldüğünü belirtmek, sonraki süreçte Türkçe kelimelerin imlâlarında görülen sapmaları ve çeşitlenmeleri ise bunların dışında değerlendirmek gerekir.

Nihad M. Çetin arûz vezninin Türkçe’ye uygulanmasında esas problemi şöyle dile getirmektedir:

“*Arûzun Türkçe’ye tatbikinde, Türkçe ile bu metrik sistemi arasında bir intibaksızlık bulunmasından çok, nazarî olarak, Türkçe kelimelerin yazılı şekillerinin Arap arûzunun el-Halîl’den gelen tahlil tarzıyla izahında güçlük çekildiğini söyleyebiliriz. Kulaktan çok göze, kelimelerin yazılı şekillerine dayanan bu tahlil şekli, Arapça’ya göre hazırlanmış bir imlâ sistemine bağlıydı. Çünkü yukarıda da işaret edildiği gibi, bugüne kadar dikkat edilmemiş olmakla beraber, Araplar’da imlânın ıslahı ile nazmın harflere kadar inen metrik tahlili bir arada düşünülmüş olmalıdır. Arap yazısını kabul eden Farstar’ın ve Türkler’in kendi dillerinin yapısına göre bazı imlâ esasları tesbit etmek zorunda kalışları sırasında bu meseleleri düşünmeleri elbette mümkün değildi. Bu sebeple esasen uzun zaman kararlı bir imlâyâ kavuşamayan Türkçe manzum metinlerin an’anevî usul ile tahlili güç olmuştur.*” (Çetin, 1991: 433)

Bu anlamda bilinçli bir arûz imlâsının kavramlaşmış ve terimleşmiş olmasından söz etmek mümkün olmamaktadır. Bilinçli şâirler ve kâtibler/müstensihler elinde pratikte uygulanan arûz imlâsına arûzla ilgili nazarî kitaplarda yer verilmemiştir. Ondokuzuncu asırda sayıları hızla artan pek çok edebiyat bilgi ve teorileri kitabında da maalesef konuya bu açıdan dikkat çekilmemiştir. Arûz imlâsı, her ne hikmetse, Cumhuriyet Türkiye’sinde son döneme kadar ele alınmamış, bununla birlikte ilgili eserlerdeki dikkatler de konuya ışık tutmakta âciz kalmıştır.

Atabey Kılıç, 2005 yılında “*Sultan Veled’in Türkçe Şiirlerinde Aruz Kullanımı*” (Kılıç, 2006) başlıklı tebliği ile konuya ilk önemli dikkati çekmiş, daha sonra “*Aruz İmlâsı Üzerine Notlar*” (Kılıç, 2008) başlıklı makâlesiyle de terimleşme sürecinde arûz imlâsının kavramsal çerçevesini belirlemiştir.⁵ Kılıç, zengin örnekler ışığında meseleyi ortaya koyarken, aslında, telaffuz ve imlâ meselesinin de göz ardı edildiği bir Türk arûzu nazariyesinin eksikliğini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Türk şiirinde, Türkçe kelimelerin yanında Farsça ve Arapça bazı kelimelerin imlâlarının da arûz imlâsı çerçevesinde çeşitlendiğini örneklerle anlatan Kılıç’ın, iddîalarına delil olarak verdiği örneklerden birini burada göstermek yerinde olacaktır. (Kılıç, 2008: 475) Aşağıda, Türkçe “*kara*”

⁴ İsmail Hakkı Aksoyak, Türk şiirinde “*vezin zaruretiyle kelimelerin asıllarının tahrif edilmesi*” şeklinde tanımladığı telaffuz sapmalarından bir kısmının “*hece sayısının azaltılması*” bir kısmının da “*hece sayısının artırılması*” yoluyla ortaya çıktığını örneklerle göstermiştir. (Aksoyak, 2012: 70-73)

⁵ Arap harfli Türkçe imlâ üzerinde arûzun tesirleri hususunda derleyici bir çalışma için bkz. Yazar, 2015.

Millî Belâgat Devri Dâiresinde
Sa'îd Paşa İle Reşîd'in Arûz İmlâsına Dâir Dikkatleri

kelimesinin vezin zarûreti ile hangi şekillerde imlâ edilebildiğini görmek mümkündür ki bu örnek arûz imlâsının bir bakıma imlâ çeşitlenmesi olduğunu göstermektedir:

kara (..) قره

kara (-.) قاره

kara (-) قرا

kara (--) قارا

Fuad Köprülü'nün Türk şiirinde, bilhassa “*fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl*”, “*fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün*”, “*mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ûlün*” kalıpları üzerine, ilk dönem arûz kullanımı ile ilgili şu tesbiti, arûz imlâsı üzerine -kendi döneminde- henüz bir fikir sâhibi olmadığını, bu meseleyi telaffuz çeşitlenmesi olarak yorumladığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir:

“*Türk şâirleri 11 heceli Türk veznine uyan bu arûz şekillerini, teknik bakımdan, o kadar kusurlu bir şekilde kullanırlar ki, vezin kalıbına uydurmak için, kelimelerin okunuşunu değiştirmek mecbûriyeti hâsıl olur ve aynı kelime, muhtelif misra'lar içinde, birbirinden çok farklı şekillerde okunur.*” (Köprülü, 1999: 433)

Köprülü'nün bu ifâdelerine karşılık, Kılıç da bir manzûm lugât şerhinden verdiği örneklerden hareketle imlânın telaffuz boyutuna değinerek, arûz imlâsı yoluyla imlâ çeşitlenmesine uğrayan Türkçe kelimelerin telaffuzlarında bir değişme olmadığını ortaya koymuş, telaffuzda ortaya çıkabilecek açıklığın imlâ ile kapatılmaya çalışıldığını ifâde etmiştir. (Kılıç, 2008: 475-478)

Daha önce bağlamında bazı örnekler verilmiş olsa da, Türk şiirinden önce Fars şiirinde görülen, -Türk arûzunun da tevârüs ettiği- arûz telaffuzunun ve imlâsının yansımaları olarak kabul edilebilecek örnek bazı uygulamalara şu şekilde işaret edilebilir:

Bir arûz terimi olan “*tahfif*” kelimesinin de ism-i mef'ûlü “*muhaffef*” durum bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Bir kapalı bir açık (-) ses değerinde hecelerin tek kapalı (-) hâle gelmesine “*şâh > şeh, gâh > geh, mâh > meh*” kelimeleri örnek verilebilir. İki kapalı (--) ses değerinde iki heceden oluşan bir kelimenin bir kapalı bir açık (-) ses değerinde tek heceli kelimeye dönüşmesine -Arapça “*lâkin*” kelimesinden gelen- “*likin > lik*” kelimesini örnek vermek mümkündür. Bunların yanında, “*hâmûş (--) / hâmuş (--) / hamûş (-.) / hamuş (-.)*” örneğinde olduğu gibi, iki heceli bir kelimenin dört farklı ses değerini gösteren şekillerine de lugâtlarda rastlanmaktadır.

Bu mesele daha da geriye doğru takip edildiğinde, arûzdan kaynaklanan telaffuz ve imlâ tasarruflarının Fars arûzundan önce de uygulandığı görülecektir. Arûzu sistemleştirme çalışmaları sırasında Halîl, arûzla eş zamanlı olarak, henüz hece ve vurgu kavramlarının olmadığı o dönemde, Arapça imlâ ile de uğraşmış, bilhassa şiirde arûza uygun bir imlâ arayışına girmiştir. Çetin, bu durumu şu ifâdelerle özetlemiştir:

“*... Arap yazısının an'anevî imlâsından gelen birtakım güçlükler vardır. Bazı hallerde yazıdaki bir harfin karşılığı telaffuzda bulunmayabilir veya değişir (meselâ yazıda “fi el-şi'ri”, telaffuzda “fi'ş-şi'ri”; yazıda “bi-ismi”, telaffuzda “bi'smi” vb.). Bundan başka hususi imlâsı olan kelimeler vardır. el-Halîl yazılı şekilden hareketle vezni göstermeye yönelik sisteminde bu mahzurları ortadan kaldırmak için, an'anevî imlâda yazılmayan harfleri gösteren, telaffuz edilmeyenleri atan, değişenleri söylenişlerini karşılayacak harflerle yazan, hatta kelime sonundaki tenvinleri harfle gösteren, arûza mahsus sunî bir imlâdan faydalanmıştır.*” (Çetin, 1991: 427)

Çetin, bu açıklamaların hemen ardından parantez içinde kaynak gösterirken bu husûsî imlâyâ “*hattu'l-arûz*” dendiğini belirtmiştir.

1. Sa'îd Paşa'nın Dikkati

Millî belâgat devrinde, klâsik belâgat tertîbi üzerine neşredilen Ahmed Hamdî'nin 1293 (1876) târihli “*Belâgat-ı Lisân-ı ‘Osmâni’*”indeki “*Muhâlefet-i Kıyâs*” (Kılıç, 2007: 22) bölümü ile Ahmed Cevdet Paşa'nın 1298 (1881) târihli “*Belâgat-ı Osmâniyye*”indeki “*Kıyâsa Muhâlefet*” (Karabey-Atalay, 2000: 5) bölümünde arûzdan kaynaklanan imlâ sapmaları konusuna değinilmemiştir. Belâgatı batılı retorik anlayışı ile yeniden değerlendirmeye çalışan Recâ'î-zâde Mahmûd Ekrem'in 1299 (1882) târihli “*Ta'îm-i Edebiyât*”ında ise telaffuz ve imlâ sapmalarının bir kısmı “*Galat-ı Tehakkümü*” bir kısmı da “*Şîveye Mugâyeret*” ve “*İmlâsızlık*” başlıkları altında geniş bir şekilde ele alınmasına rağmen *imlâ sapması-arûz* (arûzdan kaynaklanan imlâ sapmaları) ilişkisi net bir şekilde ortaya konmamıştır.⁶

Sa'îd Paşa 1305 (1887/1888) yılında basılan “*Mîzânü'l-Edeb*” isimli belâgat kitabının fesâhatla ilgili bahisleri arasında “... *lafzın bir lisânda cereyân eden kâ'ideye muhâlif olmasıdır*” (Sa'îd Paşa, 1305: 24) şeklinde tanımladığı “*Kıyâsa Muhâlefet*”e dâir bilgiler verirken şu açıklamalarda da bulunur:

“*İmâm Suyûtî Müzhirde der ki 'ulemânın ba'zları zarûret-i şî'r için şâ'irin irtikâb edeceği şeylerin cümlesi fesâhata hâlel verir dediler.*”

Nef'înin

Ta'bir idemem tînet-i pâkindeki lutfi

Gör hâsiyet-i lutfi ne mikdâr eser eyler...

beytindeki 'hâsiyet' ve 'eser' lafzları gibi. Zîrâ bu lafzların birincisinde sıhhat, harf-i yânın müşedded olmasında iken şeddeli okunsa vezne hâlel geleceğinden zarûret-i şî'r için şeddesiz okunmak lâzım gelir. Böyle isti'mâlî fesâhatı ihlâl eder. İkincisi olan 'eser' lafzı hadd-i zâtında elfâz-ı fasîhadan iken vezne ve kâfiyye ri'âyet için 'te'sîr' makâmında irâd olunmuş olmağla şu mevki'da dâ'ire-yi fesâhatdan çıkmıştır.

Âtîdeki mısra'larda mu'terizalarla gösterilen elfâzın hepsi zarûret-i şî'r için irtikâb edilmiş şeyler olmağla fesâhatı ihlâl etmiştir:

Temîz-i (تميز) nîk ü bed 'ayn-ı zarardur hurde-bînâna...

Urur bir birine (بيرينه) emvâc-ı deryâ gibi (كيبى) kuhsârı...

Bir olmaz fikrdür yok yire (بيره) cânâ...

Baş açuk kapu (قاپو)na geldüm güşâd it hâneberdüşum...

Kendi derdin unutup bana (باكه) yetîmân aglar...

Bezme bir dahu (داخى) dönüp gelmek degüldi niyyetüm...

Yine (بينه) şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır...

Bir noktadurur (درر) agzuna nisbet Muş Ovası...” (Sa'îd Paşa, 1305: 28-29)

İlk mısra'daki Arapça “*temyîz* (تميز)” kelimesinin Türkçe'de zamanla “*temîz* (تميز)” şeklinde galatlaşmasıyla oluştuğu bilinmektedir.

Son mısra'daki “*noktadurur* (درر)” kelimesindeki bildirme ekinin “*dur-* (<*tur-*)” fiilinden kaynaklandığı, Eski Anadolu Türkçesi'nde kullanılan “*durur* (<*turur*)” şeklinin geniş zaman

⁶ Mahmûd Ekrem, 1299. [Bkz. “*Galat-ı Tehakkümü*” (s. 68-90), “*Şîveye Mugâyeret*” (s. 129-132), “*İmlâsızlık*” (s. 132-134).]

kipinde olduğu öne sürülmektedir. Bu hâliyle “*kıyâsa muhâlefet*” değil de -belki- “*garâbet*” olarak değerlendirilebilir.

Bu örnekler bahsin dışındadır. Diğer mısralarda ise arûz imlâsı gözetilmiştir:

- “*birine* (بيرينه) ” (-) < “(برينه) ” (.)
“*gibi* (كيبى) ” (-) < “(كيبى) ” (.)
“*yire* (بيره) ” (-) < “(يره) ” (.)
“*kapu* (قاپو) ” (-) < “(قپو) ” (.)
“*bana* (باكه) ” (-) < “(بكه) ” (.)
“*dahı* (داخى) ” (-) < “(دخى) ” (.)
“*yine* (بينه) ” (-) < “(ينه) ” (.)

Bu örneklerin hepsinde açık ilk hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir. Sa'îd Paşa bu değişikliklerin hepsini “*kıyâsa muhâlefet*” yani fesâhat kusûru olarak kabul etmiştir. Ancak, bilhassa son grupta yer alan Türkçe kelimelerdeki imlâ değişikliklerini bilinçle yapılmış arûz imlâsı uygulamaları olarak değerlendirmek yerinde olacaktır.

2. Reşîd'in Dikkati

Sa'îd Paşa'nın “*arûz imlâsı-kıyâsa muhâlefet*” arasındaki ilişkiye dâir bu dikkati kendisinden sonra, edebiyat meselelerine bakışı açısından Recâ'î-zâde Mahmûd Ekrem'in tilmîzi ve takipçisi sayılan⁷ Reşîd tarafından da görülecektir. Geleneksel belâgat tarzından biraz farklı bir anlayışla kaleme alınan, ilk baskısı 1328'de (1910/1911) yapılan “*Nazarîyyât-ı Edebiyye*” isimli, Türk edebiyâtı bilgi ve teorileri kitabının başında Reşîd, “*Levâzım-ı Fesâhat*” ve “*Sıhhat-ı İfâde*”nin “*Elfâza Mûte'allık Şerâ'it*”inden bahsederken “*Tenâfir-i Hurûf*” ve “*Garâbet*”i anlatmış, ardından “*Kavâ'id-i Sarfîyyeye ve İsti'mâl-i Ehl-i Lisâna Mugâyeret*” kusûruna değinmiştir.

Reşîd, klâsik çizgideki belâgat kitaplarının “*muhâlefet-i kıyâs / kıyâsa muhâlefet*” tesmiye ettikleri “*İsti'mâl-i Ehl-i Lisâna Mugâyeret*”i “... bir kelimenin Türkçedeki ma'nâ-yı müsta'melini terk ile 'Arabca veyâ 'Acemcedeki ma'nâ-yı iştikâksine i'tibâr etmek, Türkçe ef'âl-i iktidâriyyenin nefy şeklinde bilmek fi'lini ibkâ eylemek gibi 'örf-i udebâya muhâlefet gösteren hatâlardır” (Reşîd, 1328: 20) şeklinde tanımlanmıştır. O, bu bölümde dile getirdiği “... yalnız manzûmâta hâs olan 'hurûf u harekât tagyîri' nakâyısı da varsa da teshîl-i tefehhüm için bunu nazm bahsine tezyîl edeceğiz” (Reşîd, 1328: 20-21) ifâdesinden sonra, ileride nazımla ilgili konulardan “*Vezn-i 'Arûz*”a dâir bilgiler verdiği bölümde-yeri de gelmişken-“*İstitrâd*” başlığı altında bu cümleye de atıfta bulunarak şu açıklamaları yapar:

“İstitrâd

Burada levâzım-ı fesâhatı muhill, fakat mücerred tazyîk-ı nazmdan münba'is ba'zı şâ'ibelerden bahsedecemiz ki levâzım-ı fesâhat sırasında bunların nazm bahsine tezyîl olunacağını söylemişdik:

Evvelâ, veznde küçük veyâ mutavassıt bir hecâ mukâbiline nazmda mutavassıt veyâ büyük bir hecâ bulundurmamak kusûru vardır ki buna 'zihâf', 'aksine 'imâle' derler. Misâl:

Neden her kime (كيمه) yüz tutdum ben andan yüz belâ gördüm... (Fuzûlî)

⁷ Reşîd eserini Recâ'î-zâde Mahmûd Ekrem'e şu sözle ithâf etmiştir: “*Mu'allim-i muhteremim Recâ'î-zâde Ekrem Beg Efendi hazretlerine hurmet-i tilmîzâne*”.

Ayagun **sakınarak** (صاقنراق) *basma amân iy sâkî... (Nedîm)*” (Reşîd, 1328: 92)

“kime (كيمه)” (-) < “(كمه)” (.)

“sakınarak (صاقنراق)” (-) < “صقنراق” (.)

örneklerinde Türkçe kelimelerde (kim / sakın-) açık ilk hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“Türkçede büyük hecâ yoktur. Binâ’-en-‘aleyh Türkçe kelimelerin meddi fesâhatı pek ziyâde ihlâl eder. Misâl:

Ben sana (ساكا) bâde içme güzel sevme mi didüm... (Nedîm)

*Cennet kokusu gelmege **başladı** (باشلادی) meşâma... (İshâk-ı Kadîm)*

‘Âkıl **isen** (ايسمك) *dime Ferhâd ile Mecnûna deli... (Kâmil Paşa)*” (Reşîd, 1328: 93)

“sana (ساكا)” (-) < “(سكا)” (.)

örneğinde Türkçe açık ilk hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“başladı (باشلادی)” (-) < “(باشلادی)” (.)

örneğinde de Türkçe açık ikinci hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“isen (ايسمك)” (-) < “(اسمك)” (.)

örneğinde ise Türkçe açık ilk hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“Sâniyen; yine ikmâl-i vezn için kelimeye bîvech bir harf ‘ilâve, yâhud kelimeden o sûretle bir harf tayyedildiği vâkı’dur ki medhûldür. ‘İstignâ’ kelime-yi ‘Arabiyyesini ba’z-ı kelimât-ı Fârsiyyeye kıyâsen ‘sitignâ’ sûretinde yazmak; ‘sallamak’ (صالماق) masdarından sîga-yı muzâri’ olan ‘sallar’ (صاللار) yerine ‘salmak’ (صالمق) fi’linden muştakk olması lâzım gelen ‘salar’ (سالار) kullanmak; ‘yir’ (بير) lafzını ‘yir’ (بير), ‘bir’ (بر) lafzını ‘bir’ (بير) sûretine tahvil etmek gibi. Meselâ:

***Yire** (بيره) düşünce ana mekan lâmekân olur (Nef’î)*

*Sünbül ü gül **biri birinden** (بيرى بيرندن) su’âl eyler seni (Nedîm)*

*Hâsılı sertâbepâ **nâz u sitignâdur** (نازوستغنادر) o şûh (Pertev)*

*Bâg-ban sular **seper** (سپر) her gice reyhân üstine (Şeh-zâde Cem)*

*Başın **salarsa da** (صالارسده) mânende-yi büz-i Ahfeş (Nâbî)” (Reşîd, 1328: 95-96)*

“yire (بيره)” (-) < “(يره)” (.)

“biri birinden (بيرى بيرندن)” (-/-) < “(برى بيرندن)” (./.)

örneklerinde Türkçe kelimelerde (yir / bir-biri) açık ilk hecenin kapalı cüze denk gelmesi sonucu normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“seper (سپر)” (.) < “serper (سرپر)” (-)

“salarsa da (صالارسده)” (.) < “sallarsa da (صاللارسده)” (-)

örneklerinde de Türkçe kelimelerde (serp- / salla-) kapalı ilk hecenin açık cüze denk gelmesi sonucu harf hazfî ile hem normal telaffuzun hem de normal imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

“nâz u sitignâdur (نازوستغنادر)” (.) < “nâz u istignâdur (نازواستغنادر)” (-)

Millî Belâgat Devri Dâiresinde
Sa'îd Paşa İle Reşîd'in Arûz İmlâsına Dâir Dikkatleri

örneğinde ise Arapça bir kelimenin (istiğnâ) kapalı ilk hecesinin açık cüze denk gelmesi sonucu harf hazfî ile hem telaffuzun hem de imlânın değiştiği gözlemlenmektedir.

Örneklerin yer aldığı bölümlerin başlıklarına dâir açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, Reşîd de bu imlâ tasarruflarını kusûr olarak kabul etmiştir.

Sonuç

Dîvân şiirinin ses ve söz tabakasının temelinde üç mehekki vardı: Fesâhat, arûz ve kâfiye. Ses ve söz tabakası bu üç ilmin / fennin ölçütlerine uymayan şiir evvel emirde hatâlı kabul edilir, belâgat açısından değerlendirmeye uygun görülmezdi. Aralarında usta şâirlerin beyitleri de bulunan, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, Sa'îd Paşa ile Reşîd vezinden kaynaklanan *-arûz imlâsı* dâiresinde değerlendirilebilecek- imlâ çeşitlenmesini imlâ sapması sayarak kıyâsa muhâlefet yoluyla fesâhat kusûru olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte, bu imlâ çeşitlenmesinin arûz zarûretinden kaynaklandığına özellikle dikkat çekmeleri önemlidir.

Gelinen noktada, Kılıç'ın dikkatleri doğrultusunda, geleneğin usta arûz şâirlerinin arûz imlâsını şuurlu bir şekilde kullandıklarını, bir imkân olarak düşündükleri arûz imlâsını hatâ olarak kabul etmediklerini söylemek mümkündür. Örneklerde de görüldüğü gibi, Arapça ve Farsça kelimelerde daha çok telaffuz sapması sonucu imlâ sapması olarak ortaya çıkan arûz imlâsı, Türkçe kelimeler için imlâ çeşitlenmesi şeklinde kendini göstermiştir.

Bu durumda konuyu şu sorularla kapatmak yerinde olacaktır:

1. Usta şâirler bilerek telaffuz ve imlâdan kaynaklanan basit fesâhat kusûru işlemişler midir?
2. Usta şâirler bilerek sık sık imâlê gibi basit arûz hatâsına düşmüşler midir?
3. Zarûret durumu hâsıl olduğunda, usta şâirler hangisinden -fesâhattan mı arûzdan mı- ferâgat etmişlerdir?

Kaynakça

Aksoyak, İsmail Hakkı. (2012), "Türk Aruzu", *Mehmet Fuat Köprülü*, (Editör: Yahya Kemal Taştan), KTB Yayınları, Ankara, s. 57-77.

'Alî Cemâleddîn, *'Arûz-ı Türkî*, 1291.

Çetin, Nihad M.. (1991), "Arûz", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 424-437.

Diyârbekirli Sa'îd Paşa. (1305), *Mîzânü'l-Edeb*, İstanbul.

Karabey, Turgut, Atalay, Mehmet. (2000), *Ahmed Cevdet Paşa Belâgat-ı 'Osmâniyye*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Kılıç, Atabey. (2006), "Sultan Veled'in Türkçe Şiirlerinde Aruz Kullanımı", *Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî, Mevlevîhâneler Sempozyumu*, Manisa, 19-21 Aralık 2005. (*Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî, Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri*, Manisa, s. 181-195)

Kılıç, Atabey. (2007), *Ahmed Hamdî Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*, Laçin Yayınları, Kayseri.

Kılıç, Atabey. (2008), "Aruz İmlâsı Üzerine Notlar", *Turkish Studies*, Volume 3/6, s. 471-487.

Köprülü, Fuad. (1999), "Arûz", *Edebiyat Araştırmaları*, (3. Baskı), TTK Basımevi, Ankara, s. 317-360.

Mahmûd Ekrem (Recâ'î-zâde). (1299), *Ta'lim-i Edebiyyât*, İstanbul.

Reşîd. (1328), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul.

Yazar, Sadık. (2015), “Klâsik Türk Edebiyatında Aruz Etrafında Gelişen İmla Hususiyetleri”, *Osmanlı Edebî Metinlerini Anlama Kılavuzu*, (Editör: Özer Şenödeyici), Kesit Yayınları, İstanbul, s. 277-300.

Yetiş, Kâzım. (2006), *Belâgattan Retoriğe*, Kitabevi, İstanbul.